

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՆՈՐ ՄՍՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ

Չորեքտասներորդ դարուն սկիզբը՝ երկար ատեն, ու այլ և այլ դժբերակ ու դժուարին հանգամանաց մէջ կանգուն մնացած Հայաստանի քաղաքական իշխանութեան ճգնաժամը հասած էր։ Չորս կողմէն ի թշնամեաց պայարեալ, անոնց աչքն ու զէնքը իր վրայէն անբաժան ունեցող Հայաստանը, ներքին պառակտմանց ու ընտանի անմիտութեանց ալ ենթակայ ըլլալու դժբաղդ վիճակին մէջ կը գտնուի։ Այնպէս էտքը որ և իցէ յարձակմունք և պատերազմ՝ անոր վերահաս անկումը կը փութայրնեն։

Այսպիսի քաղաքական վիճակի մէջ գտնուող ազգի մը մատենագրութիւնը՝ տարակոյս չկայ որ ծաղկեալ ու բարգաւաճ կերպարանքի մը տակ ալ չի կրնար մեզ ներկայանալ։ Վասն զի ինչպէս ամեն ազգի՝ ասանկ ալ մեր մատենագրութեան կեանքը, սնունդն ու բարգաւաճանքը՝ քաղաքական վիճակին ընթացիցը հետ համաձայն ու համաքայլ է։

Այսպէս, թողլով ուրիշ զանազան ազգերը, գիտենք որ Արտաշեսի խաղաղ ու բարգաւաճ թագաւորութեանը ժամանակ՝ կը սկսին ընդարձակիլ և ծաղկիլ գիտութիւնը։ Վառմշապհոյ օրերն ալ մեր ոսկեդարը կ'ընծայեն։ Կը յաճախեն դպրոցը, կը խրախուսին հանճարը, սկզբնագիր և թարգմանուած երկասիրութիւնը՝ գեղեցիկութեան, պերճութեան և իր փառաց վերջին ծայրը կը հասցնեն ընդուն։ Բայց երբ յանակնկալ՝ անոր թագաւորական դաւադանք՝ գրեթէ իր ձեռացը մէջ խորտակելով կը փշրի, երբ իրեն օժանդակ ու նեցուկ կայնող հայրապետական մականը՝ անարժանեւորութեան գլխին կը մնայ, երբ կը վրդովի խաղաղութիւն, ու մահահոտ սուսերը կը սկսին շողալ ու արեամբ ներկանիլ, մէկէնիմէկ մատենագրութիւն ալ իր նախկին փայլն ու պայծառութիւնը կը կորսնցընէ, և հինգերորդ փառաւոր ու բարգաւաճ դար մը, իրեն ամենին աննման վեցերորդ մը կ'երեցնէ, յորում գրեթէ կը լռեն գրպութիւնը, և յորում նշանաւոր սեպուած քանի մը անձանց գրուածոցն ալ դրոշմը՝ ժամանակին թշուառութեանցը, և քաղաքական իշխանութեան աղքատութեան յայտարար և անտարակուսելի նշանները կ'ըլլան։

Ասանկ ալ բազրատունի և Ռուբինեան թագաւորաց՝ ամենէն աւելի բարգաւաճ ժամանակները՝ նշանաւոր ու ծաղկած են ի մատենագրութեան։

Բայց երբ Ռուբինեան իշխանութիւնը անդադար յարձակմանց և թշնամութեանց նպատակ ըլլալով, անոնց հետեանք ներքին ու ընտանի երկպառակութիւնք ալ կը սկսին փութացնել անոր կործանումը, երբ ալ լռած են Շնորհալին ու իրեն արժանաւոր ժառանգը և յաջորդը՝ ի սրբութեան և ի գիտութեան, և ընդհանրապէս բոլոր աշխարհին վրայ ծանրացած աղէտը՝ և ոչ իսկ ժամանակ կը ձգեն ուսմանց պարագելու, այնուհետեւ բոլորովին անկման վիճակի մը մէջ կ'ընայ մատենագրականը։

* *

Արտաքին և անընդհատ պատերազմունք այնչափ դժնդակ, ահաւոր ազդեցութիւն ըրած էին Հայաստանի բնակչաց վրայ, որ շատերը մտադիւրութեամբ կը հեռանային իրենց հայրենի երկրէն, և հոն կորսնցուցած՝ ու միւս անգամ՝ ձեռք ձգելէն յուսահատ՝ խաղաղութիւնը, հեռաւոր երկիրներու մէջ կը փնտռէին։ Ասիկայ է որ դադարեցնուած սկիզբն երեցուցած է ի Հայաստան։

Գաղթականութիւն մը կրնայ օգտակար ըլլալ թէ գաղթողին և թէ այն երկրին յորում կը հաստատուի . բայց խաղաղութեան , հանգստութեան ժամանակաց մէջ փնտռելու է այդ օգուտը : Բռնաւորներու սուրբէն և 'ի հրոյ , յաղքատութենէ և 'ի սրածովեանց հալածեալ ժողովուրդ մը՝ հազիւ ժամանակ և պարագ կ'ունենար իր ամենէն աւելի սիրելիքն ապահովցնել հոն՝ ուր կը տեսնէր դադարեալ , լռեալ թըշնամոյն սուրն ու արհաւիրքը : Եւ թէ պէտ անտարակոյտ է հայրենեաց քաղցրութիւնն , բայց անոր մէջ փնտռուած ու չգտնուած հանդարտութիւնն երբ յաջողի գտնիլ ուրիշ տեղ , նոյն իսկ հայրենեաց քաղցրութեան յիշատակը կը մոռցուի :

Այս նորութեանց առջև՝ ամեն բանէ աւելի փոփոխութեան ենթակայ պիտի ըլլար լեզուն :

Հայերէնը՝ որ տասը դար զրաւորական հարստութեամբ երբեմն պայծառացեր ու փառաւորուեր , և երբեմն ալ անչըութեան կամ նկնութեան մէջ ինկած էր , նոյն լեզուն խօսող ազգին հետ կը հեռանար իր կեդրոնէն , ու այլ և այլ ազգերու և իշխանութեանց հետ խառնուելով , ալ այնուհետև յարատև անկման ու տկարանալու վիճակին մէջ պիտի իյնար 'ի հարկէ :

Աս փոփոխութիւնը՝ արդէն Ռուբինեանց թագաւորութեանը ժամանակէն սկսած էր զգալի ըլլալ : Տարակոյս չկայ որ մեր հին նախնեաց ժամանակն ալ պէտք էր որ ուրիշ եղած ըլլար զրաւոր լեզուն , և այլ խօսուածք . բայց խօսակցութեան լեզուն զրաւորականին հետ խառնելը՝ մեր չորրորդ հարստութեան՝ Ռուբինեանց ժամանակէն սկսած ու գրեթէ սովորական եղած է . մանաւանդ այն դարերուն մէջ երեցած մատենագրաց ձեռքով՝ որոնք չէին ունեցած ոչ ժամանակ և ոչ պատեհութիւն իրենց նախնեաց լեզուին հմտանալու , և ուրիշ կողմանէ ալ ստիպուած՝ կամ իրենց ժամանակաց անցքերն 'ի դիր անցընելու , կամ ազգին մտաւոր և

հոգեկան օգտին համար աշխատելու : Ռուբին գրաւոր լեզուին աշխարհիկ լեզուի հետ խառնուելուն զխաւոր դարաշրջանը հարկ է որ սեպենք Ռուբինեանց իշխանութեան վերջին կէսը , կամ աւելի ճիշդ՝ խօսելով՝ այն ատենուան ընծայենք հայերէն աշխարհիկ լեզուին աւելի ընդհանուր դործածութիւնը :

Ինչ կերպարանք՝ կամ զխաւոր յատկութիւն ունէր այն ատենուան աշխարհաբառը :

Լեզու մը՝ որ գրութեանց համար սահմանուած է , երբ գրքէ դուրս և ռամիկ ժողովրդեան բերանն իյնալով լեզու կը ձևանայ , — բայց առանց ունենալու իր հաստատուն կանոններն ու քերականական ճշգրտութիւններն , — այն լեզուն՝ փոխանակ օր օրուան վրայ պայծառանալու , միշտ յետախաղաց վիճակի մը մէջ է : Ասանկ դիրք մը ունեցած է նաև մեր լեզուն . գրքերէ դուրս և ժողովրդեան բերանը , — հայրենիք , ազգութիւն և ինքնօրինութիւն չունեցող ժողովրդեան մը — , այն լեզուն անկարելի է որ հայրենեաց և ազգութեան իսկատիպ գրոյմն ունենայ . հարկ է որ հայրենեաց մէջ մնայ աղքատ լեզու մը , իսկ հայրենիքէն դուրս՝ օտար լեզուի մը հետ խառնուած հարստութիւն մը ունենայ , որ և այն ոչ ինչ նուազ է քան զաղքատութիւն :

Բայց ասոր խալ քաղաքական պատճառներ կան :

Արևմտեան ազգերը խաչակրութեամբ կը ծանօթանան Հայաստանի : Այն քաղաքական ծանօթութիւնն կ'ունենայ նաև Հայոց կրօնական սկզբանց և ինչուան լեզուին վրայ ալ ապօքեցութիւն մը : Եւրոպացի թագաւորաց և իշխանաց հետ տեսութիւն ու բարեկամութիւն ընող Հայաստանի թագաւորներն՝ իրենց արքունեաց , բանակին և աշխարհին մէջ կ'առնուն 'ի փոխ անոնց սովորութիւններն , պատուանուններն , պաշտամունքը և ինչուան նաև լեզուն : Այն ատեններն և իրենց թելադրութեամբը գրուած այլ և այլ արքունի հրովար-

տակներ՝ կը բովանդակեն զանազան դադողիական, լատին և ինչուան գերմանական բառեր :

Ասանկով օտար ազդեցութիւն մը կը սկսի տիրանալ ու զօրանալ հայկական լեզուին վրայ : Բարբառոյ աղաւաղութիւն մը կը սկսի, թէպէտ և բարեկարգութեան նպատակաւ ու թագաւորաց ձեռքով և իշխանութեամբ մը տած :

Սակայն հարկ է խոստովանիլ թէ չորեքտասաներորդ դարու մէջ որչափ ալ կը սկսի աշխարհիկ լեզուն ծաւալիլ և ընդհանուր ըլլալ, ու այլ և այլ գաւառաց կամ գաղթականութեանց համեմատ ձև և ու կերպարանք առնուլ, սակայն գրաբարի ուսումն ալ գեռ բողբոջին անհետացած չէ : Երեքտասաներորդ դարուն չորեքտասանին անցքը՝ չէր կըրնար մէկէնիմէկ այդ կարգէ դուրս փոփոխութիւնն ընել. ուստի և ՚ի հարկէ կը մնային դեռ ևս վարժարանք և վարժապետք՝ յորս ժամանակին ու անձանց տեղեկութեան և հմտութեանը տանելուն չափ՝ նախնի լեզուին ուսումը կ'աւանդուէր. ու կը դառնուէին, թէպէտ և սակաւաւորք, որ անոր պարապին : Կրօնական համոզմանց տարբերութիւն՝ ուսումնականին վրայ ալ ազդեցութիւն կ'ընէր, ու այլ և այլ դասակարգութիւն և վարժարաններ կը կազմէին Տաթևացիին և Գռնեցիին. և ինչպէս առաջինը ասանկ ալ իրեն նախանձորդը, ունէին իրենց հետևողք, ու զանոնք բազմացընել կը փութային : Աս նպատակին հասնելու համար՝ հարկ էր վարժարաններ բանալ, հոն ժողովել իրենց կուսակիցքն, և իրենց հոգւոյն ու սկզբանցն հետ նաև ուսումն ալ աւանդել : Այսպէս Գռնեցիին և իր համախոհքն բաւական չէին սեպեր իրենց ՚ի Մարաղա բնակութիւնն և հոն ունեցած դպրոցներն, այլ հարկ կը սեպէին տարածուիլ ընդարձակուիլ ՚ի Նախիջևան, ՚ի Սուլթանիէ և մինչև ՚ի Տփլիս և ՚ի Խրիմ : Ժմանապէս Տաթևեանք ալ ոչ միայն Սիւնեաց Ստաթեու վանքին մէջ ուսմանց կը պարապէին, այլ նաև նոյն

գաւառին մէջ Գայլեձոր կամ Գլաձոր վանքն ունէին, զոր վարդան աշխարհադիր Ձաթու և վարժարան սուրբ վարդապետաց մերոց ք կը կոչէ, և զոր փառաւորեցին Ներսէս Մոկացի և Եսայի Նշեցի, և այս վերջնոյս աշակերտաց թիւը 363ի հասած կ'աւանդեն : Նոյնպէս ալ Որոտնեցիին կը վարդապետէր յԱպրակունիս Սիւնեաց, Բարսեղ վարդապետ ՚ի Մաշկեւորի վանս, և այլն :

* * *

Չորեքտասաներորդ դարուն առաջին կէսը՝ աւելի մտադրութեան արժանաւոր է հայերեն լեզուի յստակութեան նկատմամբ : Այն ժամանակին կը ժողկէր Նշեցի : Իր ժամանակացոյց յուզմանց և տարածայնութեանց անծանօթ կամ անմասն, մէկ կողմանէ իր աշակերտացը կրթութեան, և միւս կողմանէ ալ գրաւորական զբաղմանց կը պարապէր. և կարծես թէ գուշակելով այն անկումը՝ ուր գահալէժ պիտի գիւմէր լեզուն քիչ ատենէն, անոր դարմանը կը մտածէր, կամ գէթ հեռացընել կը ջանար այն վտանգը, Յովհաննու Երզնկացւոյն նման քերականութեան և անոր մեկնութեանցը զբաղելով կամ զբաղեցընելով : Ինչպէս Եսայեայ սրտին՝ ասանկ ալ ուսմանց և հոգւոյն հետևող կ'երևնան Յովհաննէս Գանձակեցի, Մխիթար Այրիվանեցի և ուրիշ մէկքանիներ : Ասոնք առանց զարմանալի հանճար մը ունենալու, որ յատուկ է մեծ մատենագրաց, բաւական կը սեպէին աւանդապաճ ըլլալ այն լեզուին գեղեցկութեանը, որուն ինչպէս քիչ մը առաջ ինչեցիք, անտարակոյս կը նկատէին անկումը, եթէ իրենց նման հայրենասէր լեզուասիրաց ջանքն ու փոյթը անոր նեցուկ ու պահապան չըլլար :

Այն ատեններն կ'երևնար Բարթուղիմէոս Բոնոնիացի :

Յովհաննէս Իփ Հոովմայ սրբազան հայրապետին հրամանաւն ու յանձնաւ

բարութեամբ՝ առաքելական պաշտա-
մամբ կը հասնէր 'ի Պարսից աշխարհն
և 'ի Հայոց (1316) : Ինքն Լատին ազ-
գաւ՝ անծանօթ էր հայերենի . բայց
այն աշխարհին օգտակար ըլլալու հա-
մար , — վստն զի այս նպատակաւ կը
խաւրդէր , — հարկ էր անոնց լեզուն
ալ սորվիլ : Մարաղայ կողմերը վանք մը
շինելով , իր ուսմամբն ու բարի վարուք
ամենուն սէրն ու մեծարանքը կը գրա-
ւէր . մինչև ինքն վարդապետն էսայի
լսելով ու զարմանալով անոր համա-
ւոյն վրայ , կը յղէր առ նա իւր աշա-
կերտը զԹովհան Բռնեցի , որպէս զի
ստոյգ տեղեկութիւն մը բերէ իրեն :
Բռնեցի կ'երթար , ու գրեթէ համա-
ւէն աւելի զինքը մեծարանաց և յար-
գանաց արժանաւոր տեսնելով , կը խո-
նարհէր անոր քով յաշակերտութիւն .
և մինչ ինքն 'ի Բարթողիմեայ Լատին
լեզուն կը սորվէր , անոր ալ հայկակա-
նին ուսումը կ'աւանդէր :

Բայց ինչպէս Բռնեցի անկատար սոր-
վեցաւ զյատին լեզու , ասանկ ալ իր
վարդապետը զհայկականն . Սակայն
ստորագիշտ հարկ մը տեսնելով իր ա-
ռաքելութեան դործոյն փութալ , ջա-
նաց այն անկատար լեզուի ուսմամբը
գործել ու գրել :

Որպիսի էին արդեօք իր ջանից ելքը :
• Որչափ ալ պատմութիւնն իր յաջոր-
դաց ու աշակերտաց նկատմամբ տը-
խուր և անաշառ լեզու մը կը գործա-
ծէ , նոյնչափ ալ կը դրուատէ Բարթո-
ղիմեայ խաղաղասէր հոգին և աստուած-
սիրութիւնն . բայց սակիայ չարգելութիւն
զմեզ համարձակ զրուցելէն որ , թերևս
առանց ուղեկու , լեզուններուն անկմանն
առաջին հարուածը տուողն ինքն եղած
է : Հարկ էր որ անանկ ալ ըլլար . երբ
սկսաւ այն անկատար գիտութեամբն
լեզուի գրել ու թարգմանել : Սակայն
տեսնելով իր անբաւականութիւնն , օ-
գնական կ'առնուր իրեն զԲակոբ ջահ-
կեցի , ու կը սկսէին 'ի պարսից լեզուէ
փոխել 'ի հայ այն քարոզներն՝ զոր Բռ-
նեցիարցին քարոզած էր 'ի Պարսա , և
հարկաւոր էր համարէր զանոնք Հայոց

ալ ծանօթացրեն : Ինքն իսկ անկեղծա-
բար կը խոստովանի թէ « օտար լե-
զուաւ՝ զոր ոչ գիտէի՝ թարգմանեցի » .
նմանապէս իրեն օգնականն ալ թէ
« Տէր Բարթողիմէոսն ուսեալ էր զպար-
սիկ լեզուն . նաև ես սակաւ մի ծանօթ
էի այն լեզուին , որով զգիրս զայս բա-
զում ջանիւ փոխեցաք 'ի հայս » : Այս
թէ պարսից և թէ հայ լեզուի ան-
հմտութիւննին յայտնապէս կը տեսնուի
այն Քարոզգրոց մէջ , որ յանուն Բար-
թողիմեայ մինչև մեր ձեռք հասած է ,
և յորոց ոմանք , ընտրանաւ , տպա-
գրուած ալ են 'ի Վենետիկ (1704) :
Քերականական սահմանաց տգիտու-
թիւն , լեզուի նուաստութիւն և աշ-
խարհիկ բարբառոյ հետ խառնուրդ-
հաւասարապէս կը նկատուի այս քա-
րոզներուն մէջ . և որք թերևս գիտմամբ
այնպիսի ոճ մը ունենան՝ ժողովրդեան
հասկընալի ըլլալու համար . բայց լե-
զուի աղաւաղութեանը մեծապէս պատ-
ճառ ըլլալին անտարակուսելի է ,

Բարթողիմեայ օտարազգի ընկերա-
կիցներէն ոմանք ալ եռուէ եղան հայե-
րէն լեզուն սորվելու և թարգմանու-
թեանց պարապելու . ինչպէս Յովհան
նէս (Բռնեցի) և Բակոբ (Թարգման)
հայ վարդապետներն . « այնչափ աշխա-
տեցան 'ի սոյն , կ'ըսէ իրենց վրայ զար-
մացողներէն մէկն , մինչ զի անհամար
եղեն զիրք զորս թարգմանեցին 'ի մէջ
երկց ամաց , յորում եկաց կենդանի
երանելին Բարթողիմէոս յետ արա-
բեալ միաբանութեանն » : Եւ դարձեալ .
« Ի սոյնպիսի թարգմանութիւնս գրոց
կարի յոյժ աշխատեցաւ ոմն փառօրի
փոնցիօս անուն , 'ի կարգէ արդոյն Ֆրան-
ցիսկոսի , որ էր 'ի սահմանս Պարթեա » :

Բարթողիմէոսի մահունէն ետք ա-
ռաջ կ'անցնի Բռնեցին , և փափաքելով
անոր սկսածը շարունակել և առաջ տա-
նիլ , այնպիսի կերպ և եղանակ մը կը
բռնէ՝ որ հերձուածի պատճառ կ'ըլլայ
յազգին . և այն բաժանումը՝ կ'ունենայ
նաև իրեն ցաւալի հետեանքն լեզուի
նկատմամբ , ինչպէս պիտի տեսնենք :
Բռնեցիացոյն հետ կենցաղաւարած

ժամանակ՝ բաւական գաղափար առնելով արևմտից վրայ, ալ աւելի մօտէն կ'ուզէ ճանչնալ զայն: Ուստի անցնելով յԵւրոպա և 'ի Հռովմ, և տեսնելով իրօնական բարեկարգութիւններն՝ որ մանաւանդ յայնպիսում ժամանակէ կը պակասէին 'ի մեզ, կ'ուզէ Հայաստանի ծանօթացընել զարևմուտս. և թէպէտ գովելի էր այն գիտաւորութիւնն, բայց գործադրութեան կերպին մէջ օտարախորհուրդ նաև 'ի նոյն իսկ բանիբուն արևմտեայց, ուզեց աւելելոյց եկեղեցական սովորութիւններն ու լեզուն անհասարակելի արևմտական նին մէջ: Որչափ ալ իր նախանձաւորութեանը հաճոյական էր այս ճամբան, սակայն ունեցաւ իրեն բազմաթիւ հակառակորդքը. և այն հակառակութեանց արդիւնքն եղաւ՝ որ Հայաստան և արևմուտք փոփոխակի իրարու վրայ ծուռ տեղեկութիւններ առնելով՝ ու տալով, ալ աւելի իրարմէ հեռացան:

Փոփոխեցին դարձաւ 'ի Հայաստան, ինչպէս ինքն կ'ըսէ, Քարոզող կրօնաւորաց (Դոմինիկեանց) զգեստն ու ձեւը հետը բերելով. ու Միաբանողաց կարգին նախկին առաջնորդ և վերակացու կարգուելով, սկսաւ ոյն բարեկարգութիւններն՝ զորոնք տեսեր և պակասութիւններն զգացեր էր, իր հայրենեաց մէջ ալ մտցընելու աշխատել:

Օտարասիրութեանը բնական հետեւանք պիտի ըլլար՝ 'ի հայրենականաց կամաց կամաց ուժանալը: Ասոր մէկ գլխաւոր օրինակը տուաւ Ներսէս Պալիննց կամ Պաղոնց, որ թէպէտ եպիսկոպոս էր Որմնայ, բայց 'ի Հայոց ընդունած ձեռնադրութեան վաւերականութեանը վրայ ալ տարակուսելով, 'ի Միաբանողաց նորէն մկրտութիւն և քահանայական ձեռնադրութիւն ընդունելու էր, և եպիսկոպոսութիւնը արհամարհելով՝ պարծանօք ինքզինքը կը կոչէր կառնէրիկոս քահանայ յարկնացի: Բայց ուղիւով կամ կարծելով օգտակար ըլլալ այն ազգին՝ ուստի այնչափ կը գարշէր, Հռովմայ հայրապետաց

տաց պատմութիւն մը, Ֆրա Մարթինի լեհացուց գործ, թարգմանեց 'ի հայ. յորում շատ տեղ հայերէնին հետ կը խառնէ նաև լատին բառեր:

Երբ Միաբանողք այսպիսի ջանքով և եռանդեամբ ետեւէ կ'ըլլան արևմտեան լեզուն, բարքն ու սովորութիւններն մտցընել 'ի Հայաստան, նոյնպիսի փոյթ ու եռանդ կը գործածեն նաև իրենց հակառակորդքն, ջանալով յուսմունքս անոնցմէ վար չմնալ, ու անանկով ազգին մէջ հուսասար մեծարանք գտնելով՝ անոնց ազդեցութիւնը տաւրացընել և կամ բոլորովին փճացընել: Անոր համար թէպէտ իրենց ընթացքը կ'արհամարհէին, բայց անոնց գիտութիւնը չէին մերժեր. և Առաքիւնոքն ու Մոլոքսիւնց գրքերը, որ նոյն ժամանակին ամենէն աւելի նշանաւոր երկասիրութիւնքը կը սեպուէին, ու Միաբանողաց ձեռքով թարգմանուած էին 'ի հայ, երկու կուսակցութեանց ալ հաւասար սիրելի էին. և բաւական չսեպելով անոնց վրայէն դասստեղ կամ լսելը, շատերն նաև բերնուց կը սերտէին: Գրիգոր Տաթևացի՝ որ Միաբանողաց հակառակողներուն ախոյեանն էր, մասնաւոր և ընդարձակ վարժարան մը բացեր էր 'ի Տաթևու վանս, ուր բազմաթիւ աշակերտներ ժողված՝ կը ջանար իր գիտութեանն հետ նաև կարծիքն ու ոգին տպաւորել անոնց սրտին մէջ. և ինքն Տաթևացի այնչափ կը յարգէր Առաքիւնութեանց և Մոլոքսիւնց գրքերն որ շատ անգամ անոնց խօսքերը բառ առ բառ կը կրկնէ իր գրուածոցը մէջ:

Ո'րչափ էր Տաթևացույն հանճարն և ուսումնական արդիւնքը: Մեզի կ'երևնայ թէ չորեքտասներորդ դարուն համար՝ բաւական հմուտութեան ու գիտութեան արժանաւոր անձ մը պէտք է սեպուի, մէկդի առնելով միշտ այն հակառակասիրութեան ոգին՝ որոնք իրեն օրերէն առաջ ու ետքն ալ՝ երբեք ազգին բարուց մը առիթ եղած չեն, Հարցմանց, Քարոզից գրքերն, այլ և այլ մատենագրաց խօսքերն ու գրուածոց

մեկնութիւններն կամ լուծմունքը՝ բաւական հմտութիւն և աշխոյժ գործունէութիւն մը կ'երեցընեն :

Իսկ լեզուի գալով՝ ինչպէս Տաթևացոյն, ասանկ ալ բոլոր իր դպրոցին գործածածը՝ ընդհանրապէս աւելի մաքուր է և հարազատ նկատմամբ այն լեզուին զոր իրեն հասկառկորդը կը գործածէին : Իրեն լեզուին և ոճոյն հետեող եղան նաև ուրիշ քանի մը անձինք որ չորեքտասներորդ դարուն մէջ երեցան, և երկու կուսակցութեանց ալ չհետևելով ուսմանց պարագեցան . ասանկ Գէորգ Երզնկացի, Կոլոտիկ Յովհաննէս, Մատթէոս ու Տիրատուր վարդապետներ :

Այս սակաւաւոր անձինք կը կրօնն հայերէն դպրութեանց չորեքտասներորդ դարը : Անոր ազդեցութեան, գիտութեան և հմտութեանց տակ բացուած կը տեսնենք հնգետասներորդը . և հարկ չէ ըսել թէ լաւագոյն զրքի մը մէջ չենք կրնար տեսնել : Նախնութեան դարուն մէջ յիշատակուած դպրոցաց ու վանորէից վրայ կ'աւելնան Զաքարիայ, համանուն աւանին մօտ յԱրարատ, Տիպնոյ անապատն ի Բզնու, Նիս, Միծոփայ վանք՝ յԱրճէշ, Էջմիածին և, այլն :

Բանաստեղծութիւնն, կամ աւելի յատկապէս խօսելով, տաղաչափութիւնն որ գրեթէ լրած դադրած էր Շնորհաւոյ օրերէն, ու քանի մը համառօտ ու եկեղեցական կամ առումին տօնից կամ դիպուածոց մէջ կը գործածուէր, նորէն կ'երևնայ հնգետասներորդին մէջ : Այս տաղաչափից նախընթաց է Առաքել Սիւնեցի, որ նոյն գաւառին եպիսկոպոսական աթոռն ալ գրաւած է, և ուրիշ քանի մը աննշան գրուածներէ զատ, երկայն տաղաչափութիւն մըն ալ յօրինած է Աղամայ նախահօր վրայ, ընդհանրապէս Աղաւ գիրք կոչուած, ինչպէս նաև լուսաւորչի և ուրիշ զանազան նիւթերու վրայ

նոտանաւորներ, որոնք՝ ինչպէս ըսինք, աւելի անարուեստ տաղաչափութեանց մէջ կրնան գասակարգիլ, քան թէ բանաստեղծական կամ քերթողական գրուածներ սեպուիլ : Աւելի յաջողած է յայտն իրեն ժամանակակիցն Խաչատուր Կեչառուեցի, որոյ ծանօթ են արձակ և նոտանաւոր բանաստեղծութիւնք՝ մանաւանդ ի վերայ Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, և որը չեն բոլորովին անմասն ի հանճարոյ և ի քերթողական աշխուժից . բայց ոչ նոյնպիսի չափով և Առաքելի Բաղիշեցոյ կամ Պոռեցոյ և Նաղաշի անուամբ գտնուածներն :

Իսկ արձակ լեզուն՝ և ոչ իսկ իր առջի աղիտալի վիճակին մէջ կը մնայ . այլ աւելի նկուն և խեղճ կերպարանք մը կը սկսի առնուլ : Հաղու քանի մը անձինք կը գտնուին գրականութեան պարագոյք, որք քանի մը համառօտ գրուածներ կը ձգեն : Ասոց մէջ ամենէն նշանաւոր կրնայ սեպուիլ Թովմա Մեծոփեցին . իսկ այլք իրմէ շատ աւելի ստորին գիտութեամբ անձինք թէ իրենց գիտութեամբն և թէ հայկական լեզուի ուսմամբ . ասանկ՝ Մխիթար Ապարանեցի, Կիրակոս Երզնկացի, Ամիրտովլաթ Ամասիացի, — եթէ այս ետքին լին վրայ չուզենա՞ք զատիլ բժշկական հմտութիւնն ի բանասիրական :

Կը հասնի վեցտասներորդ դարը . և այն դարը՝ բոլորովին անկման դար է, ոչ միայն մեզի՝ այլ նաև ամենայն արեւելից : Զօրաւոր իշխանութիւն մը՝ որ այնչափ տարիներէ ի վեր կը սպառնար Բիւզանդիոնի արքունական գահ, ից վրայ իր իշխանական աթոռը բարձրացնել, վերջապէս կը հասնի իր նպատակին : Բիւզանդեան արեւելից կայսերութիւնն՝ որ իր տկարութեամբն ալ նեցուկ մը մնացեր էր ոչ միայն քրիստոնէութեան, այլ նաև ուսմանց և դպրութեանց՝ բոլորովին կը կործանի կ'իյնայ . և իր վրայ տիրացող գաւազանին և սրոյն ահն ու երկիւղը՝ մինչև

հեռաւոր աշխարհներ կը տարածի : Այնպիսի յուզեալ ու տագնապալից ժաւմանակի մը մէջ հազիւ կը գտնուի ուսումնականութիւն մը փնտռող յաղագին , հազիւ քանի մը անձինք անոր պարապողք : Միայն Բարսեղ անուամբ վարդապետ մը կը յիշատակուի որ Ամրտորու կոչուած վանքը ետէն կ'ըլլայ նորոգելու , և անոր մէջ բնակող միաբաններն թէ ներանձնական կենաց և թէ ուսմանց կը պարապեցընէ :

Սակայն անցեալ հնգետասներորդ դարուն մէջ՝ զօրաւոր հնարք և զէնք մը գտնուեց էր տղիտութեան դէմ , և կը խոտտանար կերպարանափոխ ընել զԵրուպա . և էր տպագրութիւնն : Այս արուեստն վեշտասաներորդիս մէջ կ'երևնայ յազգիւս . Աբգար Թոխաթեցին իր Սուլթանշահ որդւովը և ուրիշ ընկերակիցներով՝ հեռաւոր աշխարհներ կը պանդխտի յարևմուտս . և վերջապէս շատ ջանքէ ու աշխատութենէ ետքը կը յաջողի առաջին կարգաւորեալ տպագրութիւն մը երեցընել հայերէն լեզուի՝ ի վննետիկ : Ինքը թէպէտ չի կրնար այլ և այլ տպագրութիւններ հրատարակել , որուն համար հարկաւոր եղած միջոցներն ու պաշտպանութիւնը կը պակսէին իրեն , բայց իր ջանիցն հետեւողք պակաս չեն ըլլար՝ որ ուրիշ այլ և այլ երկիրներ ու քաղաքներ կը ծաւալեն իրեն օգտակար գիւտը :

Խնդիր մը շատ անգամ յուզուած է , թէ արդեօք տպագրութեան օգուտներն աւելի են եթէ վնասներն : Այս հարցմունքն ընդը՝ որչափ ալ եւրոպական այնպիսի հրատարակութեանց համար կը զրուցեն , որոնց նմաններն՝ մեր տպագրութեանց առաջին ժամանակաց մէջ երեցած չեն , բայց ուրիշ տեսութեամբ կրնանք մենք ալ նոյն տարակոյսն կամ հարցումն ընել . և առանց ուզելու Աբգարու և իրեն հետեւողաց արդիւնքն տարակուսի տակ ձգել , կըրնանք համարձակ զրուցել թէ վերասաներորդ և եօթնետասներորդ դարուց հայերէն տպագրութիւնք՝ որչափ ալ իրենց բազմապատիկ անուրանալի

օգուտներն ունեցան , բայց միանգամայն ոչ սակաւ օտարեցին լեզուին անկմանն և փրստին :

Բացատրենք մեր կարծիքը :

Գրող ծաւալման գիւրութիւնը տպագրութեամբ՝ անկարելի էր որ ընդհանրապէս անհաճոյ ըլլար գրասիրաց , որոնք ժամանակ կամ գիւրութիւն չունէին հին ձեռագիրներ ձեռք ձգել , կամ անոնք դադափարելու համար ժամանակ ու դրամ վատնել : Եւրոպական լեզուք բաւական սկսեր էին ծանօթանալ , և հասկըցընել թէ որչափ և բազմաթիւ են այն արտագրութիւնքն՝ որոնց կարօտ կրնար ըլլալ ազգը : Այս պատճառներն՝ ինչպէս ուրիշ ազգաց մէջ , այսպէս ալ ի մեզ կըցան այլ և այլ շահագիւրութեանց ծառայել , և այնպիսի հրատարակութեանց պատճառ ըլլալ՝ որոնք եթէ ունենան ալ իրենց բարոյական օգուտը , սակայն մեծապէս ֆիասակարեղան լեզուին՝ անոր խանգարմանը ծառայելով : Այսպէս կիսկարար կամ բոլորովին անհմուտք լեզուին , ուղեցին շարագիր կամ թարգմանիչ ըլլալ . լատին լեզուին և ուսմանց պարապողք՝ ջանացին նոյն լեզուին վրայ ձուլել հայկականը , և օրինակներ ծաւալելիս տպագրութեամբ . Զահկեցիք բոլորովին օտարացած յազգային արարողութեանց և ի ծիսից՝ սլըսան լատին ծիսական գրքեր թարգմանել և հրատարակել , և այլն :

Հարկ չէ ըսելը թէ ինչպիսի վախճան կամ յուսալաղիմսութիւն կրնար ունենալ անտէր ու կէս մոռցուած լեզու մը՝ այնպիսի հարստահարողաց ու բռնաբարողաց ձեռքին մէջ : Ինչ որ անողոր բռնաւորք ըրին մեր հայրենեաց իրենց արմիւ , նոյնն ասոնք իրենց գըրչովն : Ո՛րչափ և քանի տխուր է այն տեսարանը զոր կ'ընծայեն հայրենական դպրութիւնք , երբ անոր նշխարեալ փառաց կայծալ անգամ այնպիսի խեղճ և յուսահատ վիճակի մը մէջ կը գըլտնուի :

* *

Եօթնհետաներորդ դարը՝ տպագրու-
թեան գիւտին ազդեցութեամբ, աւելի
ուսումնասէր աշխուժի և կերպարանաց
տակ մեզի կը ներկայանայ. կարծես
թէ աւելի կերպով մը զգալի կ'ըլլան
տգիտութեան ձեռքով եղած բազմա-
պատիկ փնտններն, ուստի և զանոնք
դարմանելու փոյթ մը կը տեսնուի:
Այսպէս Սրապիոն Ուռհայեցի ըզ-
ծովհաննու վանս՝ յերեւան, կարգաւո-
րելու ետէ՛ կ'ըլլայ, փիլիպպոս կա-
թողիկոս կը նորոգէ Վէլմիածին, և ա-
նոր մէջ ուսումնարան մը հաստատե-
լով կը ջանայ որ ուսմանց վարդապետը
և տեսուչը պակաս չըլլան. և այն պատ-
ճառաւ Սիմէոնի Զուղայեցոյ ու Պօղոսի
փրօմալլի կը յանձնէ նոյն ուսումնարա-
նին մէջ դաս ըսել տրամաբանութեան
և փիլիսոփայութեան: Առաքել պատ-
միչ՝ որ նոյն ժամանակաց ստուգախօս
վիպագիրն կը համարուի, մեծապէս կը
գրուատէ թէ՛ զՍրապիոն Ուռհայեցի և
իրեն բաղմամբի աշակերտներն, և թէ՛
զկաթողիկոսն փիլիպպոս: Պարսկահա-
յոց մէջ նշանաւոր կը սեպուէին նոյն
ժամանակաց մէջ ուսումնարանն 'ի
Շուսթ և յԱղուլիս:

Միաբանողաց ուխտն բաւական ծա-
նօթացուցեր էր արևմտեայց զՀայաս-
տան. բայց շատ անգամ այնպիսի գոյ-
ներու տակ՝ որ Հռովմ հարկ սեպեր
էր իր մասնաւոր մտադրութիւնն դար-
ձընել այն աշխարհին վրայ՝ որուն նը-
կատմամբ այլ և այլ համբաւներ և եր-
բեմն զրպարտութիւններ ալ կը հաս-
նէին մինչև իրեն: Այն ատեններն Պօ-
ղոս Բոնոնիացի իտալացին՝ 'ի կարգէ
Քարողղոց, Նախիջևանի եպիսկոպո-
սը, բաւական չտեսնելով իրեն խնամոց
յանձնուած Ժողովրդեան օգտին հա-
մար 'ի Հայաստան իրեն ջանքովն ու
ծախիք հաստատած դպրատունները,
պանդխտութեամբ գնացեր էր մինչև
յարևմտեան Հնդկա, և 'ի դարձին մե-
ռեր էր 'ի Սպանիա. և կտակաւ յանձ-

նած որ իր արդեամբք գումարուած
ստակը գործածուի Հայոց ազգին հա-
մար մասնաւոր դպրատուն մը հաստա-
տելու 'ի Հռովմ:

Այլ և այլ պատճառներով՝ իր փա-
փաքն և կամքը անգործ մնացին. և
փոխարէն սահմանուեցաւ որ 'ի Հռովմ
նոր հաստատուած Ուրբանեան վար-
ժարանին մէջ որոշեալ թուով հայազգի
պատանիք ալ առնուին, որոնց խնամքն
ու ջանքն ըլլայ ազգին հոգեւոր և ու-
սումնական բարոյն համար աշխատիլ:

Ուրբանեան վարժարանին բազմալե-
զու տպարանը՝ ինչպէս ուրիշ արեւե-
լեան ազգաց, ասանկ ալ մեր ազգին
համար մասնաւոր տառեր ստացեր էր,
և ետէ՛ կ'ըլլար իր նպատակին յարմար
դրուածներ ազգին մէջ ծաւալել: Բնա-
կանաբար իր աշակերտքն պիտի առ-
նուր իրեն ձեռնառու, ինչպէս նաև ու-
րիշ քանի մը անձինք որ բնակութեամբ
հաստատուած էին 'ի Հռովմ, և մաս-
նաւոր եկեղեցի և հիւրանոց ստացած:

Հայոց արևմտեայց հետունեցած ծա-
նօթութեանց հետեւանք պիտի ըլլար,
որ ինչպէս իրենք սկսան ետէ՛ ըլլալ ու
պարագիլ յուսումն լատին և օւրիշ քա-
նի մը արևմտեան լեզուաց, ասանկ ալ
Եւրոպացիք՝ որ իրենց հետ ծանօթու-
թեան կամ վերաբերութեան մէջ էին,
ուզեցին սորվիլ հայերէն լեզուն: Արդէն
գաղթականութեց պատճառաւ՝ Հայք
բաւական ծանօթացեր էին արեւ-
մտեայց. և հայկական տպագրութենէն
քանի մը տարի առաջ՝ Թէսէոս Ամբրո-
սիոս Բաւիային՝ մասնաւոր գրքուկով
մը առաջին եղեր էր արևմտեայց հայ
լեզուն և տառից վրայ տեղեկութիւն
տուող: Թարգմարութեանց շատալովը
բնական պիտի ըլլար որ գտնուին այն-
պիսիք ալ՝ որ հայ լեզուն ուսմանը
դժուարութենէն չորոշելով, անոր ե-
տէն ըլլան. և այնպիսեաց մէջ նշանա-
ւոր եղան յեօթնհետաներորդ դարուս,
բաց 'ի Բոնոնիացոյն աշակերտներէն
և միաբաններէն, որոնք 'ի Հայս իրենց
առաքելութեան գործովը զբաղած էին,
նաև Պօղոս փրօմալլի, Յրանչիսկոս

Ռիփլա, Կղեմէս Գալանոս, և այլք ու մանր սակաւաւորք :

Ռրչափ էր արդեօք ասոնց հայկական լեզուի ուսման գիտութիւնը : Իրենց ջանքով շարագրուած կամ թարգմանուած երկասիրութիւնք՝ այնչափ աղէկ դարաւոր մը չեն ընծայեր մեզ այս նիւթիս նկատմամբ . և եթէ ընդհանրապէս աւելի ազգայինք էին որ ամեն փոյթ ենին կը դործածէին հայ լեզուին անկմանը, սակայն այսպիսիք ալ ոչ նուազ օգնական եղան կամ իրենց ազդեցութեամբն և կամ նուազ գիտութեամբ : Այսչափ միայն բանք որ եթէ Գալանոս, ՝ ասոնց մէջ ամենէն աւելի հայագէտն, հաւատարիմ ուղենար մնալ իրեն ճանցած և ընդունած սկզբանցը, իր եռահատոր Միաբանութիւն Հայոց կոչուած պատմական ու վիճարանական գիրքը աւելի յարգ կ'ունենար արեւմտեայց, մանաւանդ Հայոց, որոց օգտին համար շարագրած է :

Եթե՛նկատաներորդ դարուս մէջ հայկական տպարանաց թիւը կը շատնայ : Անցեալ դարուն մէջ բաց 'ի վիենետիկ և 'ի Հռովմ հաստատուածներէն, նոր տպարաններ ալ կը բացուին 'ի Լեմպերկ Լեհաց (1646), 'ի Միլան Իտալիոյ (1624), 'ի Փարիզ (1633), 'ի Ջուղա (1646), 'ի Լիվոնոյ (1640), յՄմբսգերտամ (1660), 'ի Մարսիլիա (1673), 'ի Կոստանդնուպոլիս (1677), 'ի Լիբանա (1630), 'ի Պատաւիոն (1690) :

Այսչափ տպարաններ 'ի հարկէ պիտի աշխատէին նորանոր և զանազան գրուածներ հրատարակել : Հայերէն տպագրութեանց ցուցակը՝ հաւատարմութիւն է մեր խօսքին . սակայն արժան է որ համառօտիւ քննենք անոնց արժէքը :

Հռովմ՝ իրեն գիտած նպատակին հասնելու յարմար գրուածներ ետեւէ կ'ըլլայ հրատարակել : Այս վախճանաւ 'ի 1623 Եւդիմէոս Գ. քահանայապետին առ Հայս տուած եղովակը յետ փլոբենտեան ժողովոյն՝ կը հրատարակէ : Հաշտոյ դաշակութիւն մը 'ի 1642, Գալանոսի ուսումնական, եկեղեցական

և պատմական գրուածներն . Այսքեւնարս մը 'ի 1623, Գալանոսի Քերականութիւնն ու Տրամաբանութիւնը 'ի 1645, և ուրիշ ասոնց նման՝ բայց նուազ նշանակութեան արժանի մանր գրուածներ :

Սակայն այն օգտէն զոր կը գիտէր՝ կերպով մը կը հեռանան ոմանք, որ հետեւելով ոչ ուղիղ գրութեան մը, կը կարծեն իրաւունք ունենալ հին լեզուի մը կերպարանափոխութեան, և հեղինակ սեպուիլ անոր նորոգ ձևակերպութեանը : Այսպէս ասոնցմէ մէկը, Յովհաննէս Յ. Հոյով, Քերականութիւն մը կը շարագրէ, և տպագրելով 'ի Հռովմ 'ի 1674, կը կոչէ զայն Ջոտոքիւն Խայկարանութեան . և այն զտութիւնը, վասն զի ասանկ կը կոչէ լատին puritas բառը, ուրիշ բան չէ բայց եթէ անկերպարան քառսի մը մէջ ձգել հայերէն լեզուն : Այսպիսի անկանոնութեան մը՝ կանոն ուղած է աւանդել փրօմալլի, և յարատե ջանիւք ետեւէ եղած է վարդան Յունանեան անոր սահմանած, որոշած և ուղած կանոնաց համեմատ գրուածներ շարագրել : Այսպէս են Ջեպրաճոքիւն (1671), Նորագոյն Տարիկ զօրքեանց (1675), Համահետեւման գիրքը (1674), Մանաւանդակաւք աշարկութիւնք (1681) :

Իսկ յՄմբսգերտամ, մանաւանդ յառաջ քան զժամանեւ Ռսկանայ, կ'երենայ որ եթէ ոչ այնչափ հակառակ՝ սակայն և ոչ ալ բոլորովին համաձայն ոգի մը կը տիրէ հայ տպագրապետաց քով : Ուստի երբ մէկ կողմանէ իտալիոյ այլ և այլ քաղաքներն հրատարակուած գրոց մէկ կը մոռցուին կամ կ'արհամարհուին հայերէն լեզուն և մատենագիրք, կամ երբ ասոնք մոռցուելու վտանգի մէջ կը ձգուին, Ծարեցին և իր հետեւողքը կը ջանան այս մոռացութեան դարման մը ընել, նախ նեաց լեզուին կենդանութիւն տալով անոնց գրուածոց հրատարակութեամբը : Այսպէս երբ մէկ կողմանէ Միաբանոք ետեւէ կ'ըլլան Հայոց եկեղե-

ցական գրուածները սրբագրել, և այն նոր կերպարանաց տակ զանոնք ծանօթացրել, յՍմագերտամ նոյն եկեղեցական գրքերը, իրենց սկզբնական վիճակին մէջ կը սկսին հրատարակուիլ տպագրութեամբ. խաւագիրք 'ի 1661, յաջորդ տարին Մեծ Ժամագիրք, Ծառական (1664), Մաշտոց (1667), Տոմար (1668)։ Ասոնցմէ զատ ետեւէ կ'ըլլան նախնեաց այլ և այլ գրքերուն հրատարակութեանը. ինչպէս Շնորհալոյն Յիսուս որդի կը տպագրուի 'ի 1660, Ատոռախաշունչը (1666), Խորենացւոյ Ալիսարհագրութիւնը (1668), Վարդանայ Առակաց գիրքը (1668), Առաքել պատմիչ (1669)։ — Իրենց այս ջանքն և փութոյն հետևողք եղած են Ղուկաս Վանանդեցի, Թովմաս Գողթնեաց և այլք, որոնք յՍմագերտամ յառաջ տարին և ծաղկեցուցին հայկական տպագրութիւնը։

Իսկ 'ի Վենետիկ հաստատուած տրպաղրատունք՝ հաւասարապէս կը ջանան ծառայել երկու կուսակցութեանց միանգամայն։ Ասանկ եկեղեցական գրքքեր իրենց անխառն պարզութեանը մէջ կը հրատարակուին։ Աւետարան (1670), խաւագիրք (1681), Սարկոս (1682), Դպրոցքեան գիրք (1684), Խորհրդատեար, Ճաշոց (1686)։ Իսկ միւս կողմանէ ալ Յովհաննու Հորովի և նմանեաց երկասիրութիւններն ու թարգմանութիւնք։ Իսկ 'ի Մարտիրոս և 'ի Լիվոռնոյ հաստատուածներն, ինչպէս Ոսկանայ և իր յաջորդացը ջանքն արդիւնք են, ասանկ ալ անոր դիտած վախճանին ծառայելու սահմանուած, ընդհանրապէս ջանացած են ազգին ուսումնական օգուտ մը ընելու հարկաւոր գրուածներ հրատարակել։ Այս վախճանաւ տպագրուած են Ճարտաւ, ասնոքիւն (1674), Արևեստ համարոյրքեան (1675), Պարզատոշունք (1675), Գրքնոյ կարեւոր (1676), և ուրիշ քանի մը հոգևորական գրուածներ։

Յիշեցնիք թէ նաև յիշվով Լեհաց մասնաւոր տպարան մը բացուեցաւ 'ի 1616,

Ասոր հիմնարկողն էր Յովհաննէս Քարմատանեցի։ Բայց միայն սաղմոս մը կըրցաւ տպագրել, ու կ'երևնայ թէ օգնականութիւն կամ քաջաբերութիւն չգտնելով՝ հարկ սեպեց ետ կենալ 'ի ձեռնարկեալ գործոյն։

Թէպէտ և տպագրութեան ելքն անյաջող եղաւ 'ի Լեոպոլս, սակայն այն պատուական գաղթականութիւնն՝ որ Լեհաց հետ ունեցած անմիջական յարաբերութեամբն՝ սկսեր էր եւրոպական ուսմանց և գիտութեանց ճաշակն առնուլ, բաւական եռանդն և յառաջադիմութիւն կը ցուցնէր։ Լեհացի կրկին Ստեփանոսներն, և իրենց անուամբը գտնուած երկասիրութիւնք՝ բաւական են մեր խօսքը հաւատարմացնելու։ Որչափ ալ ջանք եղած և քաջաբերութիւն ալ տրուած է՝ արևմտեան ազդեցութեան տակ եղած ուրիշ երկրներուն մէջ արդէն մուտ գտած Լեզուի նորութիւններն խոթելու, Լեոպոլսեցի Հայք յաջողեցան երկար ատեն այնպիսի ասպականութենէ մը անարատ պահել իրենց լեզուն։ Այս վախճանիս համար յորինուած է Ստեփանոսի Ռոքքեան կամենիցացւոյ բաղմատարժան և հմտալից Բառագիրքը Հայ լեզուի և թէպէտ իր անուանակից Լեհացւոյն հրատարակեալ քանի մը գրուածոց մէջ՝ լեզուի նորութեան հետքեր տեսնուին, այլ անոնք տպագրողաց ձեռքով եղած եկամուտ սրբագրութիւններ են, և զորս կը յանդիմանեն ձեռագիրք։

Ստեփանոս Լեհացի՝ իր նախնական ուսումն կատարած է յԵմիածին, որ փիլիսոփայ և Յակոբ կաթողիկոսաց օրով՝ բաւական յառաջադիմութիւն ցուցեցած է յուսումնականս, և ժամանակին յարմար քանի մը նշանաւոր անձինք երևցուցած։ « Զայնու ժամանակաւ, — ասանկ կը վկայէ Լեհացին իր Դիոնեսիոսի Արիսպաղացւոյն գրոցը թարգմանութեան յիշատակարանին մէջ, — բազումք էին երևելի վարդապետք (յԵմիածին)։ քաջարանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց քաջք,

գիտունք և հմուտք » : Ասոնցմէ էր ինքն լեհացի, Աւաբել վարդապետ Դավրիժեցի, Ոսկան Երեւանցի, Մատթէոս Ծարեցի, և այլք :

Եթե՛նկտաններորդ դարը կրնանք երեք գլխաւոր դպրոցի և կամ դասաւարդութեան վերածել :

Առաջին՝ որոնք իրենց ուսումն ՚ի բուն հայրենիս կը կատարեն, և մասնաւորաբար յիշմիածին՝ նոր հաստատուած և կարգադրուած կաթողիկոսական վարժարանին մէջ : Այս դասուն կը վերաբերին մեր հիմա յիշած անձինքն, և որոնք այս դարուն ընտրելագոյն գրիչները կրնան սեպուիլ, գէթ լեզուի նկատմամբ :

Երկրորդ՝ անոնք որ իրենց հայրենիքէն դուրս, Կ.Պոլսոյ գաղթականութեան մէջ, պատրիարքաց անմիջական ջանքովն և հսկող ձեռնադրութեամբ կը պարապին յուսումն : Կրօնական յուզմունք արդէն սկսած էին այն ատեն տակնուվրայ ընել ազգը, և բազմապատիկ տուգանայ՝ մերթ ևս հալածանաց տակ ձգել հակառակ սկզբանց և վախճանի ծառայողներն : Խղճի վրայ բռնադատութիւնը բանտերու մէջ խոստովանողները շատցուցին, և ինչուան նա հատակներ ընծայեցին երկնից : Այս յետևող թուէն էր՝ երանելին Կոմիտաս քահանայ Գէօմիւրճեան, որ մատենագրական ուսմանց պարապեր և գրուածներ ալ թողուցած է. թէպէտ և այս նկատմամբ իրմէ անհամեմատ վեր է իր եղբայրն Երեմիա Չէլէպի :

Երրորդ դաս կրնանք սեպել արեւմտից մէջ, և անոր ազդեցութեանը տակ իրենց ուսումը կատարողք. որոնք ետեւեղան նաև լեզուն անոր յարմարցընէն : Այս դասուն մէջ կը սեպուին վարդան Յունանեան, Աստուածատուր Ներսեսեփիլ, Բարսեղ քահանայ, Յակոբ Յովհաննէս Հոլով, և այլք :

* *

Կը սկսի ութնասներորդ դարը : Այս դարը, — հարկ է որ խոստովանինք, — կը ջանայ կերպարանափոխ ընել ազգային ուսումնականութեան վիճակը. և այս նորոգութեան մեծապէս ձեռնտու են Սեբաստացին Մխիթար արքայ, և իր անունը կրող կրկին միաբանութիւնք. և մինչ ինքն արևմտից մէջ կը ջանայ և կը փնտռէ այն լոյսը՝ որով կը փափաքէր վերակենցաղել զարեւել, հոն ալ ուրիշ կրկին ուխտեր՝ լիբանանու բարձանցը խաղաղ առանձնութեանը մէջ ազգին բարւոյն և ապագայ բարեբան կը նուիրեն իրենց կեանքը :

Ասոնց ձեռքով ու ջանքով եղած նորոգութեան առջև՝ անզոյ և անտարբեր չի գտնուիր ազգը : Կոստանդնուպոլիս, ուր ազգն իրեն ինքնօրինութիւնն կորսնցընելէն ետքը, եկեղեցական-քաղաքական ազգապետի մը քով կը գումարէր իր ընտրելագոյն մասը, կը սկսի ուսումնական շարժում և կեանք մը երևցընել. և պատրիարքն Յովհաննէս Կողոտ զլիաւոր առիթ կ'ըլլայ նոյն կենդանութեան : Կողոտ կ'իմանայ ու կը տեսնէ թէ ընդ ամենայն աշխարհ ցրուած, ու գրեթէ անտէր ու անիշխան ազգի մը՝ զլիաւոր նեցուկն ու պահապանն է լեզուն. և թէ հարկ է անոր յառաջադիմութեան խնամատար ըլլալ՝ ոչ միայն դպրոցներ հաստատելով, և անոնց մէջ լեզուին ուսումն աւանդելով, այլ նաև հին նախնեաց գրքերուն տպագրութեան ետեւ ըլլալով : Ուստի և պատրիարքութեանը ժամանակ՝ իրեն հովանաւորութեամբ և պաշտպանութեամբ, շատ անգամ նաև ծախքով, քսանէն աւելի նախնեաց գրող տպագրութիւններ կը հրատարակէր : Արդէն նախընթաց եթնութասներորդ դարուն վերջի երեք տարիներուն մէջ (1608, 1699, 1700) երեք տպարան հաստատուած կը գտնինք ՚ի Կ.Պոլիս. Գրիգորի տպարանը՝ որ'ի 1698 կը տպագրէ Դպրոցքնան գիրք մը, Գիրք խոստովանութեանց և Տաղա-

դուն մը . յաջորդ տարին ալ Տումար մը .
իսկ 'ի 1700 ուրիշ երկու նոր տպարան,
ներ ալ երևան կ'երևն, և են Աստուծոյ
ծառայող տպարանը, և յանուն Էլմիա-
ճնի հաստատուածք : Ասոնք հետեւեալ
ուժեղացանորդ դարուն մէջ ալ կը շա-
րունակեն իրենց գործը, այլ և այլ եր-
կասիրութեանց հրատարակութեամբն .
բայց միայնակ չեն մնար՝ այլ ուրիշներ
ալ կը գտնուին իրենց աշակից և գոր-
ծակից : Այսպէս 'ի 1700 կը տեսնենք
Սարգսի տպարան մը, 'ի 1704 ուրիշ
տպարան մը 'ի Պէյօղլու, որ յաջորդ-
տարին Աստուածաշունչ գրոց տպա-
գրութիւն մըն ալ կը հրատարակէ . 'ի
1736 ուրիշ մը յանուն Բարսէղի, յա-
ջորդ տարին (1737) Արարական տը-
պարան մը, 'ի 1747 միւս մը յանուն
Սարգսի և Միքայելի . 'ի 1750 Պե-
տրոսեան Ստեփանոսի տպարան մը,
'ի 1792 Դպրատան կոչուածը, և 'ի
1799 Մատթէոսի անուամբ : Բայց ա-
սոնց մէջ ամենէն աւելի արդիւնաւոր և
յերկարատե եղաւ յանուն Աստուածա-
տրոյ հաստատուած տպարանը, որ
բաղմամբիւ և մանաւանդ նախնեաց
երկասիրութիւններ տպագրութեամբ
հրատարակից : Իրեն օրնական սւ. ձեռն-
տու էր Պաշտասար դպիր՝ որ 'ի բազ-
մաց մեծարուած իր հմտութեամբն,
կարծեր էր իրաւունք ունենալ նաև
սրբագրել ըստ ինքնահաճ շարագրու-
թեանց և փոփոխութեանց նախնեաց
գրքերն՝ զանոնք տպագրութեամբ հրա-
տարակած . և ինքն հարկաւոր կը սե-
պէր այն սրբագրութիւնքն, կամ լեզուի
և կամ անոնց ժողովրդեան բարոյակա-
նին վրայ ունեւած ազդեցութեանը նը-
կատմամբ : Բայց ձեռագիրք, և անոնց
վրայ եղած հաւատարիմ և զգուշաւոր
տպագրութիւնք՝ իրաւամբ կը յանդի-
մանեն այդպիսի անարդարանալի ձեռն-
երիցութիւն մը :

Ամաղբերտամի տպագրութիւնք կը
շարունակէին նաև այս դարուս մէջ,
ազգային լուսաւորութեան սահմա-
նուած գրուածոց տպագրութեամբ :
Ղուկաս վանանդեցի ոչ միայն ետևէ

կ'ըլլար տպագրութեան նիւթական մա-
քրութեանն հսկել, հապա նաև այն-
պիսի գրուածներ ալ ընծայել՝ որոնք
ստուգապէս օգտակար ըլլան ազգին,
ու անոր մտաւոր և ուսումնական գաւ-
տիարակութեանը ծառայեն : Ուստի և
բաւական չի սեպել միայն եկեղեցական
գրոց հրատարակութիւնը, այլ կը շա-
նայ ուսումնական գրքեր ալ ընծայել,
և որոց ոմանց ալ ինքն է հեղինակ կամ
թարգմանիչ : Այսպէս 'ի 1702 Բնա-
բանդաբիւն մը կը տպագրէ . Սահմա-
նաց գիրքն (1704), Զուգայեցի Յով-
հաննէս վարդապետին ֆերականոշ-
քիւնն ու Տրամաբանութիւնը (1711),
Հայելի Աստուածաշունչ Գրոց (1713),
Պատկերասէր եւ Պատկերատեսաց
(1716) : Ասիկայ կ'ըլլայ Ամաղբերտամ
տպուած հայերէն գրոց վերջինը : Հայ-
կական գաղթականութիւնք կամաց կա-
մաց կը սկսին պակասիլ յարեմուտս,
կամ խառնուիլ այն ազգաց հետ՝ որոց
ստիքութիւններն ու լեզուն կ'առնուն,
և բնական յարաբերութեամբք զիւ-
րաւ կը կորսուի նախնական լեզուն և
ազգութեան գրոյմը : Արեւելից մէջ ալ
քաղաքական դրից և իշխանութեանց
կերպարանափոխութեամբք՝ ալ կարօ-
տութիւն չմնար նորանոր գաղթակա-
նութեանց :

Բայց 'ի վերնետիկ առաւել յերկա-
րակեաց է այն գաղթականութիւնն,
ունենալով իր քահանայքն, ազնուա-
կաններն ու շահավաճառք, և յետոյ
նաև զմենարան և զմիաբանս, որ եկան
'ի Մուլթոնէ՝ հոն հաստատելու համար
իրենց բնակութիւնը : Ուստի և կը շա-
րունակեն իրենց տպագրութիւններն,
ու չեն դադրիր տեսնելով հանդերձ որ
Մխիթար արքայն ալ իրեններովը ա-
նոր կը զբաղէր . վասն զի նա ալ ան-
դադար կը խրախուսէր զիրենք, համ-
բուած ըլլալով թէ աւելի շուտով և
զիւրին կ'ըլլայ ազգային յառաջագի-
նութեան գործը եթէ և աշխատողք բազ-
մաթիւ ըլլան : Խաչատուր վարդապետ
Սեպեղեան՝ որ նոյն գաղթականու-
թեան հոգեւոր հովիւն էր, ինքն էր միան

գամայն որ անդադար'ի գրաւորական պարագամունս՝ նստէ կ'ըլլար նոյն գրուածներն հրատարակելով՝ օգտակար ըլլաւ կարօտ ազգայնոց : Իտալացի տըպագրապետ մը Պորթոլի, ինչուան ութ, և տասներորդ դարուն կէսը (1752) այլ և այլ հայերէն տպագրութիւններ կ'ընծայէ, և որոնք կը ծաւալին ազգին մէջ : Բայց եղած հրատարակութիւնն, ներս աւելի 'ի Հռովմ եղածներուն նըման են՝ իրենց նիւթովն ու լեզուով : Վասն զի և նախկին գլխաւոր շարժառիթն էր ուրբանեան վարժարանի աշակերտ մը, որ ամէն բանէ աւելի կը դիտէր ազգային հոգեւոր օգուտը : Իրեն կարծեացն ուրիշ հետեւողք ալ պակաս պիտի չըլլային, մանաւանդ Միաբանա սիրաց դպրոցէն : Վասն զի կը տեսնենք որ տպագրուած գրոց մէջ այնպիսիներ ալ կան՝ որոց վախճանն է արեւմտեան գրուածոց և գաղափարաց հետ ընդեւ լացընել նաև անոնց բարեպաշտական սովորութիւններն, որք ինչուան այն առնէն դեռ անծանօթ էին ազգին : Այսպէս ազգային աղօթամատուցոց տեղ կամ հետը՝ կ'ընծայուին նաև Պարտեզ (1704), Ժամագիրք Աստուծաճառի (1706), Ժամագիրք Լուսաշուքի (1706), Ժամագիրք Ընկնցնոց (1706), ու քանի մը տարի ետքը նաև լատինական անուամբը Պրելիար (1715) մը : Ասոնցմէ զատ Առաքելեան կը հրատարակէ իր թարգմանութիւններն կամ սկզբնագիր երկասիրութիւններ : Ինչպէս Քարոզգիրք (1704), Բարոյական աստուծաբանութիւն (1709), Բովանդակութիւն ամենայն ոգումն (1711), Բոսնաւոր Աստուծաբանութիւն մը (1729-34), Բովանդակութիւն աստուծաբանութիւն (1736), մինչդեռ այլք՝ եւրոպական կամ լատին լեզուէ առնուած այլ և այլ հոգեւորական գրոց թարգմանութիւններ կը ծաւալեն յազգին : Ինչպէս Գոռն ողորմութեան Աստուծոյ (1702), Լուցիկը հոգեւոր (1710), Խոկումն քրիստոնէի (1719), Աղբիւր բարի (1722), Հոգեւորական պատերազմ (1723),

Պատմագիրք հոգեւոր (1724), Դաշտիկ ծաղկաշի, Խորան զղումն, Ներաճումն առ քրիստոնէական կրթութիւն (1733) և այլն :

Լեզուի այն խառնաշփոթ վիճակին մէջ ինչ ճամբայ հարկ էր որ բռնէր Մխիթար արքայ : Ինք որ մանկութեան հասակէն լիւրի հմտութիւն առած էր հայ լեզուի, և իր գլխաւոր նպատակնէն մէկն ալ էր՝ նոյն լեզուն փրկել յաղաւորութենէ, հարկ սեպեց որ ինքն ալ քիչ մը տեսնէ հետեւի այն սղաւաղութեան, և զրեթէ այն անխմանալի լեզուովը շարագրէ իր մէկ քանի գրուածներն : Զանոնք կարգացողն ու մանկութեան և երիտասարդութեան հասակին շարագրած երգերն իրարու հետ բաղգատողը՝ կ'իմանայ թէ որչափ դժուարին եղած պիտի ըլլայ իրեն, այն բաւական ընտիր լեզուին տեղ այսպիսի բարբառ մը գործածելը : Սակայն ազգին մեծագոյն բարոյն համար՝ մտադիւր յանձն առաւ այն դժուարութիւնն ալ :

Մխիթարայ արքայի առաջին տպագրած գիրքն է Այեդդի աստուածաբանութիւնն (1715) Պորթոլի տպարանին մէջ և անոր գրեթովը, ուր՝ ինչպէս յիշեցինք, արդէն այլ և այլ հայերէն գրուածներ տպագրուած էին և կը տպագրուէին : Ի 1718 սկսաւ գրեթէ ամեն տարի անընդհատ մէկ կամ երկու գիրք հրատարակել տպագրութեամբ : Երոց ոմանք իւր, և այլք ալ՝ աշակերտացն ու բարեկամաց աշխատասիրութիւնք էին, և չափերն ալ կը կարօտէին իր սրբագրութեանց : Այսպէս այլ և այլ տպագրութեանց հետ՝ ի 1733 տպագրեց նաև զԱստուծաշունչ գիրս, պատկերազարդ և վայելուչ, որ նոյն ժամանակաց ընդհանուր տպագրութեանց մէջ ալ նշանաւորներէն մէկը կրնայ սեպուիլ :

Սակայն որովհետև իր գործածած լեզուն՝ ժամանակին հանգամանացն ու բերմանց բռնադատութիւնն էր, 'ի հարկէ անոնց գաղբերովը՝ դիւրին և կարելի պիտի ըլլար իրեն ազգին մէջ կրկն

կենդանացընելու աշխատիլ այն նախ-
կին պարզ և ընտիր հայերէն լեզուն՝ զոր
արդէն կը սորվեցընէր իր աշակերտա-
ցը, և որոց եռանդը զսպելու կամ չա-
փաւորելու կ'աշխատէր: Վերջապէս ե-
կաւ հասաւ այն սպասած ժամանակը .
և ինքն Մխիթար մահուան անկողնէն
կը պատուիրէր իր աշակերտաց որ ալ
չսպասեն բուն հայկաբանութեան ուսու-
մը կրկին կենդանացընելու աշխատիլ:
Եւ յիրաւի, իր աշակերտներէն մէ-
կը, որ ամենէն աւելի եռանդուն և սի-
րոյն էր հայկական դպրութեանց, Եւ-
դոկիայի Հ. Մատթէոս Վ. Գարագա-
շեան, իր ու հասարակաց հօրը սգալից
վախճանին ութերորդ օրը կը հրակի-
րէր 'ի վանս' վէճեռակոյ մէջ գտնուած
ամեն ազգայինը, եկեղեցական ու աշ-
խարհական կարգէ, և անոնց ամենուն
առջև կը լուծէր այն դժուարին լու-
թիւնն՝ որուն բռնադատուած էր՝ անոր
զոր կ'ողբայր, խոհեմութենէն և հրա-
մանէն. և զեղեցիկ և ընտիր լեզուով
մը՝ արձանական ճառով կը դրուատէր
զինքը: Ո՛րչափ մխիթարական էր՝ դրե-
թէ չորս հարիւր տարիէն ետքը կրկին
ըսել նախնեաց գեղեցիկ լեզուն անոր
նշխարաց առջև, որուն կեանքը նուի-
րական վկայութիւն մը կրնար սեպուիլ
հայրենեացը բարոյական ու մտաւոր
բարւոյն:

Նոյնպիսի ոճով և լեզուով չարա-
գործ էր նաև սրբոյ Լուսաւորչին
վարքն, զոր տպագրեց 'ի 1749, Եւ-
թէպէտ կը գտնուէին նաև ոմանք որ
դիւրաւ չէին կրնար, կամ չէին յանձն
առնուր զատուիլ այն անկերպարան
ոճէն և լեզուէն՝ որ իրենց ընդեւացած
էր, սակայն Եւդոկիայի վարդապետը
գտաւ իրեն հետևողքն ու աշակերտե-
րը. որոց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր՝
կրնանք սեպել հայկականին ուսմամբ
և անխոնջ յարատւութեամբ յուսմունս՝
Ասկէրեան Հ. Վրթանէս Վ. որ Մխի-
թարայ արքայի նախկին աշակերտացը
մէջ ամենէն յառաջադէմն է 'ի նմանու-
ղութեան նախնեաց, և որ 'ի 1751
հրատարակեց փոխտփայտքեան ըն-

թացք մը, և յետոյ ուրիշ այլ և այլ
թարգմանութիւններ: Ասոնց աշա-
կերպը և դասակիցք են մինչև ցվախ-
ճան դարուս Ագոնց Ստեփանոս արքե-
պիսկոպոս, Անանեան Հ. Մկրտիչ, Ա-
լեքսանեան Հ. Զաքարիա և Զամեան
Հ. Միքայէլ վարդապետներն: Այս
վերջինս 'ի 1779 կը հրատարակէր իր
ընդարձակ Քերականութիւնը, որ ազ-
գին մէջ գտած արժանաւոր ընդունե-
լութեամբն՝ նախնեաց լեզուն վերա-
կենցաղելու ծառայութեանը սահմա-
նուած էր: Գանի մը տարիէն ետքն ալ
կը տպագրէր իր Հայոց պատմութիւնն
(1784-86): Ի 1789 արքունական հրա-
մանաւ մասնաւոր հայկական տպարան
մըն ալ կը հաստատուի յանուն վա-
նաց, նոյն իսկ սրբոյն Ղազարու մենա-
րանին մէջ:

Ութնամեայ զարուս վերջին
քառորդին կը ծաղկի 'ի թրեստ համա-
նուն ուխտ մըն ալ, Մխիթարայ արքայի
կանոններն ու նպատակն ունենալով:
Այս կոչման հետեանքն էր նաև ազգա-
յին կրթութեան համար աշխատիլը, և
կարևոր դրոց յօրինման և հրատարա-
կութեան զբաղիլը. ուստի և իրենց 'ի
թրեստ հաստատուելէն դրեթէ երեք
տարի ետքը՝ կը սկսէին դրոց տպա-
գրութեան ձեռք դարնել. և տպա-
րաններնուն առաջին երախայրիքն է
Յորդոյրակ առ պաշտօնասիրութիւն
սրբոյ իշխիւն (1776): Ինչպէս նոյն
տարւոյն ալ կը վերաբերի աշխարհա-
բար Քրիստոնէականի ու Այբբեւա-
րանի մի տպագրութիւնը: Տարակոյս
չկայ որ հետեւեալ իննստամեայ զա-
րուն մէջ ունեցած պայծառութիւնը
չնք կրնար փնտռել նորահաստատ ըն-
կերութեան մը վրայ. բայց իրենց սկզբ-
բնական վիճակին և ժամանակաց դը-
ժուարին հանգամանաց մէջ ալ հետա-
քննական ու ազգին օգտակար այլ և
այլ հրատարակութիւններ ըրած են .
ինչպէս Թուրքք զԶիւնաց (1783), Վի-
պատմութիւնն Ամերիկոյ (1784),
Պատմութիւնն Ճէնկիպիսանի (1789),
Հաքերդ (1791):

Հռոմէայ Ուրբանեան տպարանն դեռ այս ութնետասներորդ դարուն մէջ ալ քանի մը հայկական տպագրութիւններ կ'ընծայէ, և 'ի մէջ այլոց նաև լատին—Հայ Բառգիրք մը (1714), Մեկնիչ սրբոյ առևտարակնիկ (1714), Միւսալ Զահկաց համար (1828)։ Անկէ ետքը, գրեթէ քսանուհինգ տարուան միջոց, հայկական տպագրութիւն մը չենք գտներ հոն, բաց 'ի Բենեդիկտոս ԺԳ քահանայապետի շրջաբերականին հայերէն թարգմանութենէն (1755), և յաջորդ տարին սրբոյն Յակովբայ Մըծբնացոյ ճառերն հայ և լատին թարգմանութեամբ։ Ապա 'ի 1775 Հանգամանք ուխտելոյ գլորս եկեղեցիս Հրաշոյմայ, ու 'ի 1784 Այրբնևարակ մը, որ ութնետասներորդ դարուն վերջին տպագրութիւնն է 'ի Հռոմի։

Ասոնցմէ զատ այլ և այլ տպարաններ հաստատուելով նաև 'ի բուն Հայաստան, յիշմիածին, 'ի Նախիվեան, 'ի Մագրաս Հնդկաց, 'ի Զմիւռնիա և մինչև 'ի Լոնտրա, այլ և այլ տպագրութիւնք կ'ընծայուին։

* * *

Կը մտնենք իննետասներորդ դարը, յորում կ'ապրիմք։ — Դժուարին է ժամանակակից ուսումնականութեան վերայ խօսիլ, ուստի և մեր տեսութիւններն համառօտ պիտի ջանան ըլլալ։ Իննետասներորդ դարը պատերազմաց և արիւնհեղուցեանց տխուր և աւերիչ արհաւիրք կը ներկայանայ մեզի, Բոլոր եւրոպա ընդարձակ արեան գետի մը կերպարանք առնէն ետքը, կրկին յերկարատե խաղաղութիւն մը կը ստանայ, ուսմանց և գիտութեանց բարգաւաճանքն առթող։ Այդ խաղաղ անդորրութիւնն պէտք էր որ ունենար իր փրկարար աղբեցութիւնն նաև հեռաւոր արևելից վրայ, որ ալ աւելի կը սկսէր մտնելալ եւրոպայի իրեն հաղորդակցութեանց գիւրութիւններովն, և անոր քաղաքակրթական սկզբանցը և ուսմանց նախանձախնդիր ըլլալովը։

Օսմանեան պետութիւնն որ սուրբ մէկդի ձգելով, հպատակացը սրտին վրայ թագաւորելու ապահով իշխանութեան ետեւ կ'ըլլար, ոչ միայն իր հին օրինաց խստութիւնն կը մոռնար, այլ նաև արևմտեան քաղաքակրթութեան արևելից մէջ տարածուելուն ջանագիր։ Հարկ չէ ըսել թէ որպիսի և նրպիսի փութով այս բանիս ետեւ եղան վերջին վեհապետը։

Համածաւալ կրթութեան օգուտներէն զիջաւոր օժանդակուողներէն մէկն ալ հարկ էր որ մեր ազգն ըլլար։ Արեւելեան ազգաց մէջ յոյսէն ետքը ամենէն սրամիտն և յաջողակ, արժան էր որ ընդհանուր լուսաւորութեան առջև անտարբեր չմնալով, իր նիւթական և բարոյական վիճակն բարուղեւու ետեւ ըլլար։ Իր ջանքն ալ ապարդիւն չմնացն իրեն մեծապէս օժանդակ եղած է։ Այլ և այլ կրօնական և ուսումնական ընկերութիւններ, որ օր ըստ օրէ կ'աճին կամ կը զօրանան. նախակրթական, երկրորդական ու բարձրագոյն դպրոցներ, յորոց ոմանք եւրոպիոյ մէջ ալ հաստատուած են. տպարանները, օրագիրք և օգտակար գրոց տպագրութիւններ կը դիւրացնեն իրեն այն ճանապարհը որ միակ կարևորն է, ուրիշ ծաղկեալ ազգաց օրինակին հետեւելու համար։

Բայց ի՞նչ վիճակի մէջ կը ձգենք լեզուն և մեր մատենագրութիւնը։ — Համառօտ քննութեան մը արժանաւոր է այս կարևոր խնդիրն։

Իննետասներորդ դարուս սկիզբը ընտիր ու ծաղկեալ վիճակի մը մէջ կը ներկայանայ մեզ հայերէն գրաբառ լեզուն. եկամուտ նորութիւններէն մաքրուած ու զտուած, հին լեզուի մը աղնուականութեան դրոշմը կը սկսի կրել. հմուտ ու կարգաբան քերականութիւններ կ'ապահովընեն անոր ապագայն։

Իսկ անկէ ետքը։

Մէկդի առնելով այն քանի մը անձինքը որ աւելի դարուս առաջին կիսուն կը վերաբերին, ու քանի մը պատուա-

ւոր բացառութիւնը, կը տեսնենք զբա-
բառի ուսումը տկարացած, և անոր
տեղ աշխարհիկ բարբառը տիրացած :
Գիտութիւնն և ուսմանը ժողովրդե-
կան ընելու համար՝ հարկ կ'ըլլայ ժո-
ղովրդեան լեզուովը խօսել, և աշխար-
հիկ լեզուին մարքութեամբը թէ՛ աւելի
դիւրամատոյց և թէ՛ աւելի ցանկալի ը-
նել զբոց լեզուին ուսումը : Ժամանակը
պիտի ստուգէ այս փափաքը, կամ ա-
նոնց իրաւացի կարծուած երկիւղը՝ թէ
ասանկ բոլորովին օտարացնելով զբա-
բառի ուսումն, կամ մանկութեան քա-

նի մը տարիներուն յանձնելով, պիտի
կարենանք ունենալ լաւագոյն ելք մը՝
քան զոր ունեցան մեզմէ շատ աւելի
յառաջադէմ ազինք Եւրոպիոյ՝ լատին
լեզուին ուսմանը նկատմամբ : Բայց ե-
թէ լատինը՝ իրենց մէջ ուսումնականաց
լեզու է, զորաբառը՝ մեր հին հարցը,
մեր նախնեաց աւ թաղաւորաց լեզուն
է : Գէթ այս մտածութիւնը՝ պէտք է
զմեզ խրախուսէ՝ սղոյթիսի գեղեցիկ յի-
շատակ մը իր մէջն ամփոփող լեզուին
յառաջադիմութեանն աշխատելու :

ԽՈՍՔ ՍՐԲՈՅՆ ԱՐԻՍՏԻԴԵԱՅ ԻՄԱՍԱՍԻՐԻ ԱՅԵՆԱՅԻՈՑ

(ՆՈՐԱՅԻՔ ՀՐԵՏԱՐԱՎՈՒԹԻՒՆ)

Ի շարակարգ աստուածաշնորհ եկե-
ղեցական դպրութեան, յետնորոց կտա-
կարանաց և գրուածոց առաքելաշաւիղ
Աշակերտացն, և յառաջ քան զմատե-
նագրութիւնս սեռաբար անուանեալ
Հարցն եկեղեցւոյ, որը յերրորդումն
ծագեալ դարու 'ի Զորորդումն յաւէտ
պայծառացան, Հոգին Քրիստոսի եյեռ
յերկրորդումն դարու զՋատագովան ա-
նուանեալս (Apologistes) կրօնից իւ-
րոց . արք՝ որը ընդ հեզահամբոյր վար-
դապետութեան աւետարանին՝ զեղլե-
նական փրկստիպիցն լծակցեցին ա-
րուստարանութիւն, զարմանալիչ զու-
թութեամբ երկուց աննմանեացն՝ ըզ-
բունն զմիակն բացափայլել ճմարտու-
թիւն . և զի ընդ հաւատոցն պնդու-
թեան ունէին և զհեթանոսական հրմ-
տութիւնն՝ առ 'ի զհեթանոսսն պա-
պանձեցուցանել՝ նոցին կուռ և կիրթ
լեզուաւ, բանք նոցին ոչ միայն առ այն
ժամու լսողսն, այլ և 'ի զկնի եկելոց
Հարց Սրբոց յոյժ մեծարեցան, և յա-
ճախ 'ի վկայութիւն ածան 'ի ճառս
իւրեանց : Այլ 'ի դադարել հեթանո-
սութեան 'ի Դ դարու, կամ իբրու ոչ

ևս կարեւորը ընդդէմ նմին Ջատագո-
վութեանցս, կամ վասն դժուարիմաց
բանից սոցին, ևս և առ հնութեանն,
նուազեցին օրինակք գրուածոցս, և
տակաւ խափանեցան, մինչև գրեալթէ
և ոչ մի 'ի բանից քրիստոնեայ իմաս-
տասիրացն այնոցիկ, որպիսիք ոմանք
էին կուատրադոս, Արիստիդէս, Մելի-
տոն, Միլտիադէս, Աթենագոր, Յուս-
տինոս, և այլն, անթերի եհաս առ մեզ,
բաց յերկոցուն յետնոցը . այլ պատա-
ռիկք ինչ համառօտք՝ առ Եւսեբեայ
կամ 'ի ճառս Հարց, բաւականը՝ ոչ 'ի
յազուրդ, այլ 'ի սրել և 'ի տանջել
զբաղց մտաց եկեղեցասէր բանասիրաց
ամենայն դարուց :

Առաջին 'ի Ջատագովս կամ զոյդ և
ուսումնականից առաջնոյն (կուատրադո-
սի) Արիստիդէս իմաստասէր և ճար-
տասան աթենացի, 'ի սկիզբն Բ դարու՝
ծանեաւ, ընկալաւ և պաշտպանեաց
զքրիստոնէութիւն, և սրբութեան ա-
նուամբ կրեցեաւ . 'ի զրդուել թշնա-
հաց խաչին զԱղբիւնոս կայսր, մինչ
յԱթէնան էր, 'ի հալածելն որպէս նա-
խորդ իւր Տրայիանոս՝ զքրիստոնեայս,